

Eesti keele varauusaegne mänguruum

KRISTIINA ROSS

Artiklis võetakse kõne alla eesti keele funktsioonid ja võimalused varauusajal, keskendudes XVII sajandile ja XVIII sajandi esimesele poolele. Siinse käsitluse esimeses osas kirjeldatakse vaadet, mis avaneb eesti keele arengule, kui sellele läheneda kitsalt kirikukirjanduse tõlkimiseks loodud kirjakeele aspektist. Praktelistest asjaoludest tingituna on seesugune lähenemisnurk mõneti enesestmõistetav, sest varasemat suulist suhtlust ei saagi vahetult uurida. Ometi esindab selle tulemusel tekkiv pilt n-ö koloniaalset vaadet keele arenguloole, sest ajalooliselt on eesti keel olnud tüüpiline koloniseeritud keel, mille kirjakeele löid võõra emakeelega literaadid oma arusaamade kehtestamiseks. Paratamatult on selline pilt ühekülgne ja piiratud ega kajasta adekvaatselt keelekasutust tervikuna. Teises osas pakutakse välja üks võimalus, kuidas tegeliku keelekasutuse rikkusi paremini esile tuua olukorras, kus usaldusväärseid teateid napib, kuivõrd kõik kirjalikud tähelepanekud suulise eesti keele võimaliku kasutuse kohta vaadeldaval ajal pärinevad sellesama võõra maailmapildi esindajatelt, mille saksa (või rootsi) emakeelega kandjad löid ka eesti kirjakeele.

Eesti keele lugu kirjakeele loomise vaatepunktist

Kõnelejade arvu poolest on eesti keel maailma mastaabis muidugi väike, aga siiski mitte pisikeel, vaid paikneb mediaanist arvates kindlalt suurema kõnelejaskonnaga poole sees. Tänapäeval kuulub see tänu riigikeele staatusele koguni n-ö kõrgeima kategooria keelte hulka. Kuid eesti keele kõnelejade ühiskondliku positsiooni tõttu oli eesti keele maine kohaliku eliidi silmis pikka aega madal. Nagu paljud teised Euroopa rahvuskeelsed kultuurid, jõudis ka eesti kultuur varauusajal senisest pärimuslikust, läbinisti suulisest kultuuritüübist uude arengujärku, mille juurde kuulusid muu hulgas kirjakeel ja sõnakunsti õpetatud kirjalikud žanrid. Eestikeelses kultuuris oli see üleminek paraku selgelt koloniaalse värvinguga: kirjakeele löid ja kirjalikke žanre asusid eestlastele tutvustama saksa (või rootsi) emakeelega pastorid, kes olid eesti keelt õppinud teise keelena (ja sageli alles täiskasvanueas) ega tundnud lähemalt kohalikku traditsioonilist kultuuri (pikemalt Ross 2022a).

Seetõttu on eesti keelel pikka aega tulnud kanda ajalooliselt tingitud „alamuse” taaka vaatamata sellele, et kõnelejade arvu poolest oli eesti keel nii keskajal kui ka varauusajal Eesti ala konkurentsituult suurima kõnelejaskonnaga keel. Heldur Palli hinnangul moodustasid eestlased kohalikust elanikkonnast peaaegu alati üle 90%. Ainult suuremate epideemiate, nälja ja sõdade tagajärjel võis eesti keelt emakeelena kõnelenute osakaal langeda tühjaks jäänud maadele naaberladelt asunud võõraste arvel ajutiselt veidi madalamale, kuid taastus jälle kiiresti, sest hajali elanud uusasukad assimileerusid kohalikega. (Palli 2017: 61, 94, 145–146) Paraku, alates XIII

sajandi vallutusest kuulusid eesti keele kõnelejad ühiskonna alamkihti. Ülemkihi moodustasid peamiselt saksa emakeelega elanikud, kelle arvuline osakaal jäi Eesti aladel Palli (2017: 61, 146) hinnangul alla 5%.¹ Muu emakeelega rahvaste osakaal oli sellest veelgi väiksem. Näiteks XVII sajandi lõpul oli Eesti elanikest eestlasi 90%, sakslasi 3–4%, rootslasi 1,5–2%, venelasi 0,5%, soomlasi 0,5 % (Palli 2017: 61). Linnades oli olukord mõnevõrra teine, sest seal elas võõra emakeelega inimesi rohkem ning sakslaste ja eestlaste arv võis olla enam-vähem võrdne. Nii elas XVIII sajandi lõpul linnades hinnanguliselt 40% eestlasi, 40% sakslasi ja 20% muude rahvuste esindajaid (venelasi, rootslasi ja soomlasi), aga kuna linnaelanike suhtarv kogu elanikkonnast oli sel ajal veel väga väike, siis üldpilti see kuigivõrd ei mõjutanud (Palli 2017: 146).

Eesti keele ühiskondlikku positsiooni kirjeldab sotsiaalset kihistumist kopeeriv nn keelehierarhia, mis Eesti (ja tänapäeva Läti) aladel pärast XIII sajandi vallutust välja kujunes (BKK I 2021: 15–17). Selle tipus paiknes keskaegse Euroopa eliitkeelena ladina keel, millele järgnes kolonistide emakeel ehk saksa keel (alul alam-saksa, hiljem ülemsaksa kujul) ning eri aegadel ja eri ulatuses teised võimukeeled: eeskätt rootsi ja vene keel, vähemal määral ja piiratumalt tõenäoselt ka taani ja poola keel, ehkki viimaste võimukeelena kasutamise kohta Eesti aladel pole otseseid kirjallikke tunnistusi säilinud.² Kõige madalamale astmele jäid põlisrahvaste keeled: Eesti alal eesti keel, aga ka äärealadel elavate naaberrahvaste isurite, vadjalaste ja lätlaste keeled. Põliskeelte kohta tarvitati väljendit *undeutsch* 'mittesaksa keel'.³ Eesti aladel kasutatud soome keele positsioon suurte rahvakeelte ja *undeutsch*-keelte hierarhias jääb veidi ebamääraseks, igatahes tarvitati terminit *undeutsch* soomlaste kohta harva (Johansen, zur Mühlen 1973: 19).

Eriti teravalt kerkib eesti keele sotsiaalse staatuse probleem esile seoses kirja-keele loomisega XVII sajandil. Vaidlusi on põhjustanud küsimus, kas ja mis suunas reformatsioon ja sellele järgnenud kirjakeele loomine eesti keele staatust mõjutasid. Tiina Kala on rõhutanud, et keskajal oli ladina keele domineerimine kirikukeelena kõigil Euroopa läänekristluse aladel sedavõrd veenev, et kõik muud rahvakeeled olid ladina keelega võrreldes suhteliselt ühesuguses positsioonis. Sotsiaalsed suhted olid keskajal õigusliku positsiooni määramisel olulisemad kui etniline kuuluvus ning

¹ Kogu Liivimaal on sakslaste osakaaluks keskajal siiski hinnatud 10% (EA II 2012: 174).

² Poola keelt esineb küll 1622. aastal Braunsbergis (tänapäeva Braniewos) trükitud jesuiitide riituseraamatus „Agenda Parva”, mis oli mõeldud ka Eesti alal kasutamiseks, kuivõrd seal tarvitatakse muude kõrval lõunaeesti keelt. Kuid raamat kajastab pigem trükise maatrikskeele ehk ladina keele üldist eelispositsiooni katoliku kirikus, sest kõik rahvakeeled (poola, läti, lõunaeesti, saksa), milles on toodud preestri poolt koguduse liikmetele antavad juhised või esitatavad küsimused ja nende võimalikud vastused, on esitatud võrdses positsioonis. (Garwoliński 2020: 88)

³ Siinses kontekstis on huvitav märkida, et Grimmide sõnaraamat annab adjektiivi *undeutsch* esimeseks tähenduseks 'arusaamatu' ja juhib tähelepanu, et sõna kasutas Martin Luther kirjakoha 1Kr14:11 tõlkimisel kreeka sõna *bárbaros* vastena (Wörterbuchnetz). Lutheri saksa tõlke 1545. aasta väljaande kirjapildis oli „So ich nu nicht weis der stimme deutung / werde ich Vndeutsch sein dem / der da redet / vnd der da redet / wird mir Vndeutsch sein”; hilisemates Lutheri tõlke väljaannetes asendati *undeutsch* adjektiiviga *undeutlich* 'ebaselge'. (Eesti tõlkes on juba XVII sajandi keskpaigast peale alates Johannes Gutsclaffist siinkohal kasutatud sõna *umbkeel(ne)*, nt 1997. aasta tõlkes: „Kui ma nüüd ei tea kõne tähendust, siis olen ma rääkijale umbkeelne ja rääkija on minule umbkeelne.”)

XIII sajandil olid mittede sakslastel linnades õigusstaatus poolest sakslastega võrdsed. Ajapikku mittede sakslaste olukord aga halvenes, nii et varauusajal hakkasid võimusteostajate rahvakeeled selgemini domineerima võimult kõrvale tõrjutud keelte üle. (Kala 2004; EA II 2012: 183) Selle arutluse kohaselt XVI–XVII sajandil eesti keele maine ühiskonnas pigem langes. Ometi loodi nimelt sel ajal eesti kirjakeel, millel oli tohutu tähtsus eestluse arengus, sest kirjakeele olemasolu aitas kaasa eelduste tekkimisele XIX sajandi rahvuslikuks ärkamiseks. Kuivõrd Lutheri õpetuse kohaselt pidid kõik kristlased saama võimaluse lugeda Piiblit oma emakeeles ja seepärast tuli kõik inimesed õpetada lugema ning ühtlasi tõlkida Piibel kõigisse keeltesse, siis algas reformatsiooni tõukel seni eeskätt suulises kasutuses olnud rahvakeelte jõuline areng kirjakeelteks. (Lepajõe 2013) Selle vaatenurga järgi hakati niisiis just reformatsiooni-ideede innustusel andma eestikeelset haridust ning loodi katekismuste, kirikulaulude ja Piibli tõlkimise käigus eesti kirjakeel.

Eesti kirjakeele arengut uurides võib selle oletatavast eel- ja jälgitavast tekkeloost leida kaudset tuge mõlemale rõhuasetusele. Kirjakeele lingvistiliste arengumehhanismide mõistmiseks on otstarbekas mängu tuua neid arenguid paratamatult mõjutanud ekstralingvistiline tunnus, mida võiks järgnevas nimetada keele enesekehtestamise võimeks: keelt emakeelena kõnelevate inimeste aktiivsus või passiivsus oma keele ja mõtteruumi üle otsustamisel. Koloniaalkeelena loodud eesti kirjakeel kehtestati suuresti saksa keele muustritele tuginedes ja eesti keele eripära ei osatud sealjuures tihti arvesse võtta. XVI–XVIII sajandi tekste analüüsid, kirjaliku kirikukeele eellugu rekonstrueerida püüdes ja lingvistilisi tähelepanekuid isikulooliste andmetega sidudes aimub eesti keele enesekehtestamise võime dünaamika kõverana, mis hakkas pärast XIII sajandi vallutust järsult langema, jõudis kõige madalamasse seisule XVII sajandil ja asus siis taas tõusuteele.

Nimelt saab vanimate säilinud tekstide tõlkekeeles tuvastada eesti keelele omaiseid ladusaid vorme ja väljendusi, mis näivad pärinevat reformatsiooniaegsest ajast või vahetult reformatsiooniaegsest perioodist XVI sajandil (Ross 1998, 2006; Lohk, Ross 2019: 100–102). Need annavad tunnistust suhteliselt dünaamilise tõlkemeetodi rakendamisest, mida saavad endale lubada ainult tõlkijad, kes keelt enesestmõistetavalt valdavad. Võib niisiis oletada, et seesuguste tekstifragmentide kunagised tõlkijad pidid olema emakeelsed eestlased. XVI sajandist on üldtuntud Hans Susi, kes tõlkis saksa kirikuõpetaja käe all (Johansen 1935), aga tõenäoliselt ikkagi tõlkis ise ja pani oma tõlgitu ka ise kirja. Uku Masing (1964, 1999) on Susi oletatavasse keelde rekonstrueerinud, tõsi küll, üsna palju saksapärasusi, kuid uskus siiski, et varaste tekstide ladusad fragmendid pärinevad temalt või teistelt eesti emakeelega tõlkijatelt. Ajas kaugemale tagasi liikudes jääb andmeid üha hõredamaks ja otsesid jälgi eestlaste keelelisest tegutsemisest õieti polegi. Säilinud dokumente on aina vähem, sest kirjalikke allikaid oligi aina vähem ja kirjalike märkmete tegemiseks eesti keelt ilmselt ei kasutatud, kui just mõnda vormelit või väljendit jäädvustada ei tahetud.⁴ Sellele vaatamata näib kas või Liivimaa kroonikas mainitud traagilise saatusega, Virumaalt

⁴ Niisugused kirjapandud vormelid, nagu neid on säilinud XV sajandi lõpust ja XVI sajandi algusest ning millisena võib käsitleda ka esimest pikemat sidusat eestikeelset teksti, nn Kullamaa käsikirja (Ehasalu jt 1997: 25–29, 57–64), annavad küll tunnistust eesti keele kasutamisest, aga

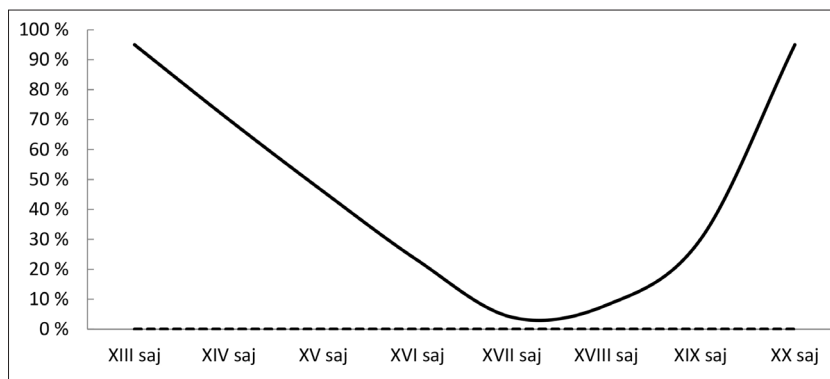
pärit ja Segebergi kloostri õpetust saanud Johannes (Henrik 1982: 59) tõestavat, et XIII sajandil leidis eesti emakeelega inimesi, kes olid kaasatud kristliku kultuuri aktiivsesse vahendamisse. Nende (paraku haprate) andmete põhjal võib oletada, et alates XIII sajandi vallutusest kuni kirjakeele loomise alguseni XVI sajandil tõrjuti eestlased järk-järgult üha kaugemale otsustamisest nende mõtteruumi selle osa üle, mis määras sündiva kirjakeele kuju. Igatahes olid XVII sajandi luterlikud autorid teadaolevalt kõik saksa (või rootsi) emakeelega ja nende enda eestindatud tekstide eesti keel paistab olnuvat puiselt saksapärase toortõlge või sündinud kunstlike reeglite mehhaanilise rakendamise tulemusel (Ross 2019a). Sajandi lõpukümnendite keelereformi käigus hakati kirjakeelt sihipäraselt kõnekeelele lähendama ning selle kunstlikkus ja saksapärasus mõnevõrra mahenesid. Umbes samal ajal, XVII ja XVIII sajandi vahetusel, ilmusid aktiivselt tegusate keelehuvilistena taas areenile eestlased ise. Kõige eredamalt Veneküla Hansu ja Käsü Hansu isikute kaudu (Põldvee 2012, 2018), kelle ümber tegutses aga teisigi (Põldvee 2021). Esiagu neid veel kirikliku kirjakeele üle otsustama ei lastud ning 1720.–1730. aastatel olid sakslastest pietistlikud literaadid need, kes eesti kirjakeele loomise vaevarikka töö viimaks lõpule viisid. Eelnenud sajandi keelereformaatorite seisukohtadele tuginevas keelevariandis andsid nad välja mitmeosalise kirikukäsiraamatu (1721), seda keelt kirjeldava grammatika (1732) ning viimaks ka samasse keelevarianti tõlgitud Piibli (1739). Pietistide eesti keel oli juba üsna ladus ja rikas. Sellest võib leida üksikuid päris rahvaomaselt mõjuvaid keelendeid, mis on sihtteksti toodud lähteteksti sõnastusest sõltumatult, nagu lauluraamatus viigipuude kohta kasutatud väljend „hiirekõrvule minema”, mis asendab saksa originaali literatuurset kujundit *Hoffnungs-kleid* 'lootuse rüü' (lähemalt vt Ross 2022b). XVIII sajandist peale on säilinud ka aina rohkem materjale, pietistide välja antud raamatute toel levis kirjakultuur üldse üha laiemalt ja nõnda leidub aina enam märke kirjutatud eesti keele arendamisega tegelenud eestlastest näiteks hernhuutlaste seas. Seejärel, XIX sajandil hakkasid eesti keele kohta arvamust avaldama esimesed eesti emakeelega haritlased ja sajandi teisel poolel suutsid eestlased nende tsiviliseerimiseks loodud kirjakeele täielikult kaaperdada ning selle arendamise oma kätte võtta, nagu see sündis mitme teise koloniaalkeelegagi (vrd Errington 2008).

Aga XVII sajandil, mis oli olulisim kirjakeele loomise sajand, ei näi eesti emakeelega inimesed olevat oma keele kirjalikustamise või n-ö tsiviliseerimisega üldse tegelenud. Seda töid oma käsiraamatu eessõnas esile ka pietistlikud literaadid. Nad uskusid õigustatult, et nende kasutatud kirjakeel on puhtam ja eestlastele arusaadavam kui eelmise sajandi keskpaiga puine saksapärase kirjakeel, kuid mõõnsid ometigi, et „nii mõndagi oleks olnud võimalik veel nõtkemalt ja keeleomasemalt edasi anda, kui eesti rahvas nagu paljud teisedki rahvad vanadest aegadest peale sobivalt haridust oleks saanud ja sündinud eestlaste seast oleks kerkinud esile seesuguseid isikuid, kes oma isamaad selles osas vajalike abivahenditega abistada oleksid saanud” (EMKK 1721: B2r). Kuigi XVII sajandil seesuguseid „sündinud eestlasi” ilmselt

need on kirja pannud ilmselt inimesed, kes eesti keelt emakeelena ei vullanud ning vajasisid selle kasutamiseks kirjalikku tuge.

tõesti ei olnud,⁵ võib väita, et sakslaste loodud kirjakeel aitas oluliselt kaasa eestlaste agentsuse virgutamisele ja just sellesama kirjakeele toel hakkas eesti keel end kõigis elusfäärides edaspidi üha jõulisemalt kehtestama.

Niisugusest arutlusest sündinud ja joonisel kujutatud eesti keele enesekehtestamise võime dünaamika kõverat ei saa muidugi võtta tõsitedadusliku andmetepõhise graafikuna. Kuid see illustreerib siiski pilti, mis avaneb eesti keele loole, analüüsides varaste tekstide keelt ja lugedes nende loojate kohta kirjutatut või seda, mida tollased autorid ise keele kohta on arvanud (vt Tafenau jt 2022).

Joonis. Eesti keele enesekehtestamise võime dünaamika XIII sajandi algusest kuni XIX sajandi lõpuni.

Keele kõnelejate passiivsus või aktiivsus oma keele kujundamisel on otseselt seotud kõnelejate suutlikkusega oma elu ise määrata ehk nende võimupositsiooniga ühiskonnas. Niisiis võiks (mõnevõrra kõhklevalt) oletada, et siin keele enesekehtestamise võimeks nimetatud omadus, mille postuleerimise ajendiks olid eeskätt lingvistilised tähelepanekud, on sotsiolingvistilises lõikes lähedane sellele, mida Pierre Bourdieu nimetab keele kui sümboolse võimu avaldumisvormi legitimeerimiseks (Thompson 2001: 39). Nii võiks väita, et toodud kõver kujutab ühtlasi eesti keele sümboolse võimu dünaamikat. XVII sajandiks oli eesti keel oma sümboolse võimu peaaegu täielikult kaotanud ja kohalikuks õiguspäraseks keeleks oli saanud saksa keel, mille kõnelejail „oli mõjuvõimu rääkida, ja rääkida mõjuvõimsalt” („autorise à parler et à parler avec autorité” – Bourdieu 2001: 65). Võimu esindajate looduna ja

⁵ Asjaolu, et eesti kirjakeel loodi täiesti lahus keele kõnelejust, n-ö väljastpoolt, tuleb eriti selgelt esile, kui seda võrrelda meie tänapäevaste põhja- või lõunanaabrite kirjakeele algusega, mis on muus osas eesti kirjakeele tekkelooga sarnane. Soome oli tugeva Rootsi mõju all, ent soome kirjakeele loojad olid XVI ja XVII sajandil ikkagi peamiselt soome emakeelega pastorid, kellest mõni katsetas näiteks kirikulaulude tõlkimisel koguni n-ö kalevalavormi rakendamist (Kallio 2017; Kallio jt 2017). Ka Lätis, mis oli Eestiga üldiselt väga sarnases ajaloolises positsioonis, on XVII sajandist teada oletatavalt läti emakeelega katoliiklik literaat Georgius Elger, keda väidetakse oma laulutõlgetes kasutavat läti keelele ja rahvaluulele spetsiifilisi poeetilisi võtteid (Grudule 2008, 2016: 225–231). Läti XVII sajandi olulisim protestantlik laulutõlkija Christopher Fürecker oli küll sakslane, kuid abielus vaba lätlannaga ning tundis väidetavalt hästi läti folkloori ja kasutas tõlgetes läti keelele omaseid väljendeid (Grudule 2016: 241–244). Samast sajandist on teada ka vähemalt üks Tartu ülikoolis õppinud läti emakeelega mees, Janis Reiters, kes tegeles Piibli tõlkimisega läti keelde (TÜA I 1982: 264–266; Vanags 2008: 179–180).

nende poolt tunnustatuna osutus kirjakeel ka eestlaste seas mainekamaks kui muud eesti keele kujud, mis hakkasid kirjakeele ees taanduma. Ometi oli just kirjakeele maine see, millele toel sai eesti keel tervikuna hakata endale uuesti sümboolset võimu koguma.

Mainest rääkides tuleb muidugi alati küsida: kelle silmis? Kui kirjakeel oligi XVI ja XVII sajandil eesti keele muudest kujudest prestiižsem selle sakslastest loojate silmis, siis suure osa eesti keele kõnelejate meelest ei pruukinud see esialgu nõnda olla. Selle kohta, mida eestlased ise neile loodud keelest arvasid, puudub teave. Alles XIX sajandi keskpaigast on olemas Eduard Ahrensi (2003 [1853]: 433) otsene kinnitus, et talupoegade silmis olevat kirikukeele maine väga kõrge. Aga seegi kinnitus pärineb baltisakslasest pastorilt. Pealegi olid XIX sajandiks paljud hinnangud juba teisenenud ja suur osa pastoreid (Ahrens nende hulgas) hindas võimalikult ehedat külakeelt eriti kõrgelt, samal ajal kui eestlaste seas isegi kõige rahvuslikumalt meelestatud haritlased võisid just eesti keele maine tõstmiseks tarvitada eriti saksapärast keelevarianti (vt Ross 2019b).

Toodud graafikut eesti keele enesekehtestamise võime ja ühtlasi sümboolse võimu dünaamikast saaks arvatavasti mõnevõrra teaduslikumaks timmida. Et tollaseid keelelisi suhteid paremini kujutada, tuleks eesti keelele lisada teiste Eesti alal kasutatud keelte sümboolse võimu kõverad, eriti saksa keele kõver, aga ideaalis ka ladina, rootsi ja vene keele kõverad. Kuivõrd selliste kõverate moodustamiseks puudub vähegi tõsiselt võetav teaduslik meetodika, piirdutagu siinkohal esitatud lihtsa-koelise (ja pigem emotsionaalse kui ratsionaalse) pildiga, et sellele toel XVII sajandi eesti keele üle edasi arutada.

Üldaktsepteeritava kirjaliku normkeele loomine oli varauusajal ethnose püsima-jäämiseks kahtlemata oluline samm, aga ilmselgelt ei anna sellele keskenduv vaatlus õiget pilti tollasest tegelikust eesti keele tarvitusest kogu selle polüfoonilisuses. On selge, et kui eestlased moodustasid kohalikust elanikkonnast üle 90%, nagu eelnevalt öeldud, siis pidi eesti keel olema rikas, elujõuline ja arenemisaldis suhtlus- ja väljendusvahend. Pealegi oleks eesti keele edasist võimsat esiletõusu raske seletada isegi kirjakeele maine tuge oletades, kui keel tervikuna olnuks XVII sajandil nii allasurutud ja passiivne, nagu paistab kirjakeele loomise aspektist vaadatuna.

Muidugi pole keegi varauusaegse eesti keele mitmekesisuses otseselt kahelnud, küsimus on selles, kuidas eesti keele tollane küllus nähtavaks teha. Kitsa diapasoonega kiriklik normkeel on ainus, mille kohta on säilinud suhteliselt palju kirjalikke allikaid. Teised tollased allkeeled (registrid ja murded) olid kasutusel kas ainult suulises suhtluses või on neist olemas üksikuid kirjalikke märke. Kunagi käibinud poolkirjalikke ja suulisi registreid on aga keeruline lähemalt kirjeldada või nende kohta üldse midagi väita. Samas võiks isegi nende oletamisi tuvastamise katse ja loetlemine aidata pilti natukenegi elavdada. Järgnevas esitangi esmase visandi XVII ja XVIII sajandi allkeeltest, mille postuleerimiseks näib olemas olevat vähemalt mingeid pidepunkte.

Varauusaegsed eesti allkeeled

Teatavasti sisaldas varane kirjakeel kahte allkeelt: põhjaeesti murrete baasil loodud tallinna kirjakeelt ja lõunaeesti murrete baasil loodud tartu kirjakeelt. Kahe kirja-keele tekkele aitas kaasa asjaolu, et olulisem osa põhjaeesti murrete levikualast ühelt poolt ja lõunaeesti murrete alast teiselt poolt olid läbi aegade eri võimukeskuste hallata. Kumbki võimukeskus soovis luua endale oma võimu teostamiseks sobivat keelt ega nõustunud kasutama konkurendi loodut. Kirjakeelte lahknemine killustas niigi väikest potentsiaalsete autorite hulka ja venitas kogu normkeele tekkeprotsessi kahe sajandi pikkuseks, kuid kahe variandi olemasolu kirjakeeles rikastas seda olulisel määral ja pakkus keele arendamiseks sisemisi ressursse, mida saksa emakeelega võimalikud kahtlemata hädasti vajasisid. Nii jõudsid sajandivahetusel ka tallinna keelde näiteks keeleuenduslikud ideed, mis said 1680. aastatel alguse Riias ja Tartust ning leidsid esialgu rakendust ainult tartukeelsetes raamatutes (Laanekask 2003).

Kirjakeel hõlmas XVII sajandil ja XVIII sajandi alguses peamiselt pastorite poolt koguduste kristlikuks harimiseks tõlgitud katekismuste, Piibli ja kirikulaulude keelt. Nende põhitekstide keelt on võimalik lingvistiliselt analüüsida ja selle keele arendamise kohta on olemas ka hulgaliselt sekundaarset teavet (Pahtma jt 2003; Tafenu jt 2022). Teiste, suuresti suuliste või poolkirjalike praktikate uurimisel tekib aga kõigepealt küsimus: millele saab nende tuvastamisel toetuda? Esile võiks tuua neli võimalikku allikat. Esiteks tasub laiema raamistikuna abi otsida kõigest, mida on teada sama aja muude ümbruskonna keelte kohta, millest on säilinud rohkem kirjalikke jälgi. Teiseks tulevad poolkirjalike keeletarvituste pidepunktidenä appi vähesed kiriklike põhitekstide välised säilinud tekstid, nagu kohtu- ja ametivannete tõlked jms, mille keelt pole senise lähenemise kontekstis olnud põhjust eraldi allkeelena vaadelda, kuid mida võimalike registrite otsingul tuleks kriitilise pilguga üle vaadata. Kolmandaks pakub materjali muidugi hilisem eesti keel ja näiteks laensõnade etümologiseerimisel ongi eri valdkondade allkeelte sõnavara arengu selgitamisel palju ära tehtud. Neljandaks tasub senisest sihipärasemalt kaardistada kaasaegsetes saksa-keelsetes dokumentides leiduvaid üksikuid eesti tsitaate ning otsida metaandmeid, mis võiksid viidata eri registrite kasutamisele.

Ühe võimaliku lähteraamistiku süsteemsemaks lähenemiseks XVII sajandi eesti keelele kui varauusaegsele Läänemere ruumi keelele pakub Aleksander Loidi (2012: 36–37) loend Rootsi ühiskonnas XVII sajandil toimunud uuendustest ning allkeeltest, mida need mõjutasid. Loit mainib Rootsi kontekstis kümmet allkeelt: kantselei-, sõjaväe-, kiriku-, teadus-, äri-, tehnoloogia-, õukonna-, salongi-, luule- ja segakeel. Eestlaste madalat sotsiaalset staatust arvestades pole ilmselt mõtet otsida XVII sajandi eesti ainekust andmeid teaduskeele, tehnoloogiakeele, õukonnakeele või salongikeele kohta. Kuid ülejäänud kuue allkeele osas lubavad seni kogunenud teabekillud mingeid piirjooni visandada. Loidi esitatud järjekorras materjali kirjeldades võib eesti ainese kohta praeguse seisuga pögusa kokkuvõtteks öelda järgmist.

Tõenäoselt oli eesti keeles varausajal olemas mitmeid asjaajamises kasutatavaid enam-vähem kinnistunud vormeleid. Pole siiski selge, kas neid on mõtet nimetada kantseleikeeleks, eriti kuna nende kasutus jäi peamiselt suulise suhtluse sfääri.

Termin *kantseleikeel* (sks *Kanzleisprache*) laiemas tähenduses märgib aga just administratiivses asjaajamises kasutatavat **kirjalikku** keelekuju (Meier 2012: 4). Eesti keelega seoses on terminit *kantseleistiil* esimest korda tarvitanud arvatavasti Johann Hornung, andes oma kirjas 9. novembril 1696 Liivimaa ülemsuperintendentile Johann Fischerile ja ülemkonsistooriumile aru viimase korraldusel tehtud töödest ning teatades, et on puhtalt ümber kirjutanud Rootsi 1693. aasta kirikuagenda eesti tõlke ja lisaks tõlkinud (eesti väljaande jaoks) kuninga plakati ning piiskopi sissejuhatause, niipalju kui ta „*esthonismus*’⁶ kantseleistiiliga ühendada” suutis (Tafenu jt 2022: 259). Lähedast stiilivarianti rakendasid eesti keeles õieti juba ligi 60 aastat varem Reiner Brockmann ja Peter Fabricius, kes tõlkisid 1638. aastast pärineva piiskop Joachim Jheringi ametisse määramise kinnituse (Saareste, Cederberg 1992: 66–68). Võõrvõimude korraldusi ja teadaandeid edastati eesti keeles kindlasti juba alates XIII sajandist, kuid varasemast ajast pole neist säilinud kirjalikke ülestähendusi. Nagu ka Hornungi viidatud kirjast nähtub, erines niisuguste teadaannete ning muu administratiivse dokumentatsiooni keelepruuk kirikukeele põhižanride tõlkimisel vaja läinud keelest ning selles kasutatavatele väljenditele eesti vastete leidmine vajas eraldi pingutust. Lähem võrdlus originaaltekstidega võiks näidata, kui palju toetusid XVII sajandi tõlkijad lahenduste leidmisel rootsi ja saksa eeskujudele ja kui võrd nad ilmutasid loomingulisust ning kas säilinud tekstide põhjal on alust oletada suulise eesti kantseleikeele algete järjepidevust juba varasemast ajast. Asjaajamiskeele sugemeid võib näha ka koguduste meetrikaraamatutes, kus mõnigi pastor on talupoegade andmeid sisse kandes kasutanud eestikeelseid väljendeid ka väljaspool pärisnime. Eriti on sellisena silma torganud alates 1710. aastast Kullamaal Heinrich Gutsleffi peetud abielumeetrika, milles Gutsleff näib sihipäraselt olevat tarvitanud mitteaadlike administreerimisel eestikeelset malli ka siis, kui sissekantavateks on saksapärase nimedega käsitöölised või muud teenistujad (lähemalt vt Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 632–636). Vajab kaalumist, kas kantseleikeele juurde tuleks lugeda ka juba XVI sajandist peale säilinud ameti- ja kohtuvanded ning XVIII sajandist teada tsunftide põhikirjad ja kas tuleks siia arvata halduskeelega seotud temaatika. Halduse registri olemasolu või puudumine oli Eesti alal ühe või teise keele ühiskondliku positsiooni kujunemise seisukohalt kindlasti oluline, sest sotsiaalne jaotus langes siin kokku keelelise jagunemisega ja ülemkihi ning alamkihi keel kuulusid eri keelkondadesse ega olnud vastastikku mõistetavad. Skandinaavias näiteks olid germaani keeled vastastikku arusaadavad ja enne rahvusriigi väljakujunemist räägiti Rootsi riigipäeval läbiseigi rootsi, saksa ja hollandi keelt, ilma et see oleks probleeme tekitanud, sest keelest olulisem oli sotsiaalne identiteet, mis ei olnud seal keelega otseselt seotud (Andersson 2012: 137–139). Eestis oli halduskeel alguses alam-, hiljem ülemsaksa keel, XVII sajandil mingis ulatuses rootsi keel ning pärast Põhjasõda hakkas järjest enam peale tungima vene keel. Mõneti oli XVII sajandil ja eriti hiljem sotsiaalse identiteediga seotud ka valik alam- ja ülemsaksa keele kasutamise vahel, kui võrd XVII sajandi jooksul taandus alamsaksa keel Baltimail suulise suhtluse keeleks (Bender 2021: 46–47). Kuid eesti keel jäi neist kõigest sotsiaalselt allapoole, nii et

⁶ Eesti keele eriomasest väljenduslaadi (lad).

suuremate haldusüksuste tasandil ei saanud alamkihi eesti keel halduse alal aktiivselt kaasa mängida. Madalamal kohaliku omavalitsuse tasandil pidi aga asju aetama ikkagi eesti keeles, nagu tõestab kas või rootsiaegsetes saksakeelsetes dokumentides (ehk siis ülempihi omavahelises keelepruugis) kasutatud eesti sõna *külavanemad* (Ross, Pölsam-Jürjo 2021: 629). Need saksakeelsetes dokumentides mainitud külavanemad pidid omavahel küla asju arutades rääkima eesti halduskeelt.

Sõjaväe keelekasutus varauusaegse Euroopa mitmekeelsetes armeedes on teema, mis on pärinud eraldi käsitlemist (nt Glück, Häberlein 2014). Sõjandusalast terminoloogiat oli eesti keeles kahtlemata varemgi, ent varauusajast alates pidi võõrkeelse sõjaväe pidev kohalolu kajastuma ka siinses keeleuusus. Rootsi ajal, mil eesti keelealale rajati Rootsi garnisone, pidid eestlased sõjandusega kokku puutuma rootsi keele kaudu. Pärisorised talupojad ei pidanud küll enne Põhjasõda täitma sõjateenistuskohust (EA III 2013: 230), kuid XVII sajandi lõpukümnendil teenis Rootsi armees siiski arvestatav hulk eestlasi ja säilinud on ka eestikeelseid sõjaväelase vandetöötuse tekste (Laidre 1993; Raag 1993). Eestlaste suhtlemisest sõjaväelastega annavad tunnistust vastavad rootsi laenud, nii nagu sõjandusalased vene laenud annavad tunnistust pärast Põhjasõda toimunud suhtlusest Vene sõjaväega (Metsmägi jt 2012: 13–14). Kuidas täpsemini toimus mitmekeelne suhtlus Rootsi või Vene sõjaväe sees või kummagi sõjaväe teenistujate ja kohaliku elanikkonna vahel, vajab lähemat selgitamist.

Eesti varauusaegse kirikukeele mõnda tahku on kirjakeele ajaloo käsitlemisel üsna põhjalikult uuritud, sest vaimuliku keele kolmest põhižanrist tõlgitud tekstid (katekismuse-, piibli- ja kirikulaulutõlked), mis moodustavad eesti kirjakeele aluskorpuse, kuuluvad laiemas mõttes kirikukeele alla. Kirikukeelest on säilinud ka jutlusetekste, mida on samuti põhjalikult uuritud ning käsitletud koos põhižanride tõlgetega (nt Habicht 2001: 12–13; Habicht jt 2015: 10). Kirikuelu juurde kuulub ka eespool mainitud kirikliku asjaajamise keel meetrikaraamatutes. Kuid kirikukeelest terviklikumat pilti kujundades tasub silmas pidada kogu pastori, köstri (ja koolmeistri), kirikumehe ning koguduse keelelist suhtlusvõrgustikku, mis võis olla eri paigus üsna erinev ning sõltus suuresti pastori päritolust ja eesti keele oskusest ning köstri isikust. Pastorid, nagu öeldud, olid Rootsi ajal enamasti saksa või rootsi emakeelega ja nende seas oli ka soomlasi. Köstrid (ja koolmeistrid) võisid olla erineva emakeelega ja alates XVII sajandi lõpust oli nende hulgas kindlasti juba mitmeid eestlasi (Pöldvee 2021). Kirikumeheks oli sageli etniline eestlane, aga tõenäoliselt võis seda ametit täita ka muukeelne inimene, igatahes kasutati selle ametikandja kohta saksakeelsetes dokumentides nii eesti sõna *kirkomees* kui ka saksa vastet *Kirchenkerl* (Pölsam-Jürjo 2019: 17). Kõigi kirikuga seotud ametimeeste omavahelises suhtluses ja kogudusega läbikäimises võis küllap esile tulla huvitavaid keelelisi kombinatsioone.

Kauplemise või ärikeelt tasub pidada eri allkeeleks juba seepärast, et kauplemisel suheldi sageli kaugemaidki keeli kõnelevate inimestega (Glück jt 2013: 55–91). See tõttu on kaubanduse alal kõikjal kasutusel palju laensõnu ja nii võib ka eesti keeles isegi vastava sõnavara kõige kesksemas osas leida nii germaani (*kaup*) kui ka vana-vene laene (*turg*) (Metsmägi jt 2012: 12–13; ülevaadet varasema kaubandusalase

sõnavara kujunemise kohta vt Soosaar 2006). Kaubandusalaste terminite etümo-
loogiale pakub lisa ajalooline teave konkreetsete kaubandussuhete kohta. Näiteks
Tallinna hansakaupmeeste keskaegsest suhtlemisest talupoegadega annab tunnistust
saksakeelsetes tekstides nende partnerite kohta kasutatav eesti sõna *sõber* ning „eesti
keele kaja” võib kuulda mitmes XV–XVI sajandil peetud alamsaksakeelses arve-
raamatus (Kivimäe 2009). XVIII sajandi teisest poolest on säilinud kaupmeeste eesti-
keelseid kirju, mis alles ootavad lähemat uurimist ja kontekstualiseerimist.

Varauusaegne eesti luulekeel on omaette lai ja keerukas valdkond. Teatavasti oli
eesti keeles XVII sajandi keskpaigast kuni XVIII sajandi lõpuni elavana käibel kaks
täiesti erinevat luuletraditsiooni: pärimuslik regivärsiline luule ja saksa eeskujul
juurutatud silbilis-rõhuline ning lõppriimiline luule. Lõppriimiline varauusaegne
eesti luulekeel on pärvinud kirjandusloolist tähelepanu seoses juhuluulega (hiljuti
nt Urmet, Viiding 2021). Sama traditsiooni kannavad XVII ja XVIII sajandi kiriku-
laulude riimilised tõlked, mille autoritest paljud olidki ühtlasi juhuluuletajad. Täiesti
lahus sellest laenulisest luuletraditsioonist on põhjalikult uuritud eesti rahvalaulude
keelt (nt Peegel 2006 [1961, 1966]; Metslang 1978). Kahte traditsiooni on ettevaatli-
kult püütud kõrvutada (Ross, Lohk 2017; Ross 2022a), kuid eesti luulekeele kujune-
mine ning laenulise ja pärimusliku poole kokkusulatamine XIX sajandi ja hilisemas
luules on lai teema, mis alles vajab käsitlemist.

Segakeeleks nimetatakse siin aluseks võetud Rootsi keelekasutust kajastavas loen-
dis suuremate rühmade immigratsiooni tagajärjel tekkinud kohalikke keelevariante.
Eesti keelealal võiks sellele vastata suur osa saksa-eesti keelekontaktidega haakuvast
temaatikast, mida on eesti keele poolt põhjalikumalt käsitletud Paul Ariste (1981) ja
saksa keele poolt vaadatuna hiljuti värske pilguga tutvustanud Reet Bender (2021).
Tasub arvestada, et eesti ja saksa keele kohtumisel suhtlussituatsioonis võis käivituda
kaks mustrit. Kui vestluspartnerite vaheline sotsiaalne lõhe ei olnud liiga suur, läks
madalama sotsiaalse staatusega partner ehk üldjuhul eestlane üle saksa keelele – või
vähemalt püüdis minna. Suure sotsiaalse lõhe korral toimus suhtlus pigem eesti kee-
les ja näiteks mõisnik rääkis talupojaga eesti keelt, sest talupojalt ei oodatud saksa
keele kasutamist (Plath 2012). Saksa ja eesti keele piiri küsimust sotsiaalselt kesisema
positsiooniga nn väikesakslaste ja ühiskondlikus hierarhias ülespoole pürgivate eest-
laste omavahelises suhtluses Tallinna linnas on põhjalikult kirjeldanud Paul Johan-
sen ja Heinz von zur Mühlen (1973: 373–432). Maaoludes võiks edaspidi huvi pak-
kuda kihelkonnapastorite suhtumine kummassegi rühma ning küsimus, kas need
rühmad liigitusid jumalateenistuse keele valikul ja meetrikaraamatutes eesti või
saksa koguduse hulka. Ka eesti keele segunemisest muude keeltega võib sihipäraselt
otsides usutavasti leida veel palju materjali, mis pilti rikastab.

Lisaks loetletud, n-ö raamistikuna etteantud varauusaegsetele keeleuusustele
võiks olemasoleva materjali põhjal otsustades eesti kontekstis huvi pakkuda veel
näiteks kirjavahetuse keel. On ju üks vanemaid eestikeelseid tekste seni seletamata
asjaoludel eesti keeles kirja pandud erakiri XVI sajandist (Kivimäe 1997). Sellele
pakuvad jätku Käsü Hansu kirjad XVIII sajandi algusest (Pöldvee 2018) ja korra
juba mainitud kaupmeeste kirjad sama sajandi lõpust.

Kindlasti leidub veel valdkondi, mille keelepruuki tasub eesti kontekstis eraldi käsitleda. Ja loomulikult ei saa registreeritud hulgest kõrvale jätta igapäevast kõne- või argikeelt, mille jälgi leida on paraku küllap kõige raskem, ehkki see pidi, arvestades emakeelsete eestlaste suurt osakaalu, olema Eesti alal kõlanud eri keeltest ja registritest kõige valdavam. Väärtusliku pidepunkti nn rahvakeele kaardistamisele annavad kohtuprotokollides säilinud nõiasõnad (Ariste 1936: 9–14, 42–46), aga igapäevase keele osaks ei saa neid muidugi lugeda. Selles mõttes on autentsemaks allikaks üksikud visitatsioonimaterjalides leiduvad tsitaadid, mida pastorid tsiteerivad oma koguduse liikmete öelduna eesti keeles (vt Ross, Põltsam–Jürjo 2021: 626–627). Argikeelse suulise suhtluse autentse kajastusena ei saa seda laadi tsitaate võtta mõõndusteta, sest arvestada tuleb kirjapanija võimalikke moonutusi, kuid terviklikuma pildi kujundamisel pakuvad need hinnalist lisaainest.

Kokkuvõtteks

Kui uurimises keskenduda ainuüksi säilinud kirjalikele tekstidele ja nende tekkeloole, sugeneb varauusaegsest eesti keelest petlikult kitsas ja monofunktsionaalne pilt. Eeskätt standardkeele arengut silmas pidava lähenemise korral nähtub XVII sajandi eesti keel täielikult passiivse objektina, mida saksa (või rootsi) emakeelega võimuesindajad oma suva järgi kujundasid, ilma et selle keele kõnelejad oleksid oma keele edendamisel osalenud. Esile toomaks varauusaegse keeletarvituse tegelikku rikkust ja mitmekülsust tuleb leida võimalusi, kuidas kaasata keelekirjeldusse senisest esinduslikumalt ka kirjakeeleväliseid suulises ja poolkirjalikus suhtluses kasutatud keelevariante. Üks võimalus selleks on käsitleda tollast keelt allkeeli pidi, mille olemasolule viitab teiste keelte kohta kirjalikult säilinud andmestik ning mida omalt poolt toetavad erinevad eesti keele kohta leitavad infokillud. Siin visandatud loendi abil üritatigi anda eri allkeelte kaudu tegelikust keelesituatsioonist adekvaatsemat pilti, ehkki visandatud polüfunktsionaalne mudel vajab täpsustamist, täiendamist ja edasiarendamist.

Artikli kirjutamist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles”).

VEEBIVARAD

Wörterbuchnetz = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/21. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB>

KIRJANDUS

- Ahrens, Eduard 2003 [1853].** Eesti piibli keelevead. Tlk Kristiina Ross. – Uue ajastu misjoni-lingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 430–525.
- Andersson, Bo 2012.** Tyska. – Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Toim B. Andersson, Raimo Raag. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, lk 137–162.
- Ariste, Paul 1936.** Eesti keel rootsiaegsete kohtute protokollidest. – Eesti Keel, nr 1, lk 1–14; nr 2, lk 42–46.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus.
- Bender, Reet 2021.** Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 39–67.
- BKK I = Balti kirjakuultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad.** Koost Liina Lukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021.
- Bourdieu, Pierre 2001.** Langage et pouvoir symbolique. Paris: Fayard.
- EA II = Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg.** Koost ja toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012.
- EA III = Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani.** Koost ja toim Enn Küng. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool.
- EMKK = Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat: Mis sees on I. Önsa Õppetaja Luterusse Katekismus lühhikesse Selletussega; II. Keik Ewangeliummid ja Epistlid, ning ka 1. Meie Issanda Jesusse Kristusse Kannatamine ning Surm; 2. Jerusalemma Linna Ärrarikminne; III. Üks Lauulo-Ramat; ning IV. Üks Palwe-Ramat; Jummalala Auuks, ning Eesti-Ma Rahwa Õppetusseks walmistud. Trükkitud 1721. Aastal.**
- Errington, Joseph 2008.** Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning, and Power. Oxford: Blackwell Publishing.
- Garwoliński, Tomasz 2020.** *Agenda Parva* in the context of jesuit activities in the northern Polish Lithuanian Commonwealth of both nations in the sixteenth and seventeenth centuries. – 100 Years of Diplomatic Relations Between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: Common Traces in a Difficult History. Toim Grzegorz Kozłowski, Anti Selart. Tartu: University of Tartu Press, lk 82–90.
- Glück, Helmut; Häberlein, Mark; Schröder, Konrad 2013.** Mehrsprachigkeit in der Frühen Neuzeit. Die Reichsstädte Augsburg und Nürnberg vom 15. bis ins frühe 19. Jahrhundert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Glück, Helmut; Häberlein, Mark 2014.** Militär und Mehrsprachigkeit im neuzeitlichen Europa. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Grudule, Māra 2008.** Latvian poetry in Livland and Courland in the 17th century and beginning of the 18th. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, lk 101–146.

- Grudule, Māra 2016.** The emergence of hymns at the crossroads of folk and Christian culture: An episode in early modern Latvian cultural history. – Re-forming Texts, Music, and Church Art in the Early Modern North. Toim Tuomas M. S. Lehtonen, Linda Kaljundi. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 217–250. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1gs-mw8v.13>
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Henrik 1982 =** Henriku Liivimaa kroonika. Tlk Richard Kleis, toim ja komment Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Johansen, Paul 1935.** Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglasist. – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 233–463.
- Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von 1973.** Deutsch und Undeutsch im Mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- Kala, Tiina 2004.** Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 8–22.
- Kallio, Kati 2017.** Literary Kalevala-metre and hybrid poetics in the sixteenth and seventeenth century Finland. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, kd 67, lk 13–48. <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.67.kallio>
- Kallio, Kati; Lehtonen, Tuomas M. S.; Timonen, Senni; Järvinen, Irma-Riitta; Leskelä, Ilkka 2017.** Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1427.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kivimäe, Jüri 1997.** Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 315–326.
- Kivimäe, Jüri 2009.** Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 583–594.
- Laanekask, Heli 2003.** Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Ödagumeresoomõ hummogupiir. Läänemeresoomõ idapiir. (Võro Instituudi toimõndusõq 15.) Toim Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, lk 112–128.
- Laidre, Margus 1993.** „Üks hä tru ja õige Sullane”. Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul. – Akadeemia, nr 3, lk 476–489.
- Lepajõe, Marju 2013.** *Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusajal Eesti- ja Liivimaal. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 69–92.
- Lohk, Ahti; Ross, Kristiina 2019.** Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus. – Emakeele Seltsi aastaraamat, kd 64 (2018). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 65–110. <https://doi.org/10.3176/esa64.03>
- Loit, Aleksander 2012.** Sveriges stormaktstid. – Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Toim Bo Andersson, Raimo Raag. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, lk 19–39.
- Masing, Uku 1964.** Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 10 (1964). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 121–136.

- Masing, Uku 1999.** *Somnium umbrae*. – U. Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa, lk 135–239, 259–296.
- Meier, Jörg 2012.** Die Bedeutung der Kanzleien für die Entwicklung der deutschen Sprache. – *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Koost Albrecht Greule, J. Meier, Arne Ziegler. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 3–14. <https://doi.org/10.1515/9783110261882.3>
- Metslang, Helle 1978.** Süntaktilisi aspekte eesti regilaulu värsiparallelismis. Tallinn. [Käsitöö.]
- Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven–Erik 2012.** Eesti etimoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pahtma, Leino; Tafenau, Kai; Beyer, Jürgen (koost) 2003.** Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690). Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Reval-estnische (1686–1690). (Ex fontibus archivi historici Estoniae 1.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Palli, Heldur 2017.** Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. (Rahvuslikku kirjavara II.) Tallinn: Penikoorem.
- Peegel, Juhan 2006 [1961, 1966].** Eesti regivärsilise rahvalaulu keel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Plath, Ulrike 2012.** Plurilingualismus in den baltischen Provinzen Russlands 1750–1850. – Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 9.) Toim Konrad Maier. Wiesbaden, lk 107–128.
- Pöldvee, Aivar 2012.** Wennekülla Hans and Estonian church language. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 3, nr 1, lk 259–278. <https://doi.org/10.12697/jeful.2012.3.1.13>
- Pöldvee, Aivar 2018.** Käsü Hansu kirjad. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 85–103.
- Pöldvee, Aivar 2021.** Vennad Kilgid ja kadunud Kungla. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam–Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 259–294.
- Põltsam–Jürjo, Inna 2019.** Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 10–25.
- Raag, Raimo 1993.** „Minna tootan ninck wannun”. 1697. aasta eesti sõdurite vandetootuste keelest. – Akadeemia, nr 4, lk 699–729.
- Ross, Kristiina 1998.** Translations of psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 7.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 106–133.
- Ross, Kristiina 2006.** Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat, kd 51 (2005). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 107–129.
- Ross, Kristiina 2019a.** Linguistic ideas of the Lutheran reformation in the genesis of literary Estonian. – Languages in the Lutheran Reformation. Textual Networks and the Spread of Ideas. (Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies.) Koost Mikko Kauko, Miika Norro, Kirsi-Maria Nummilla, Tanja Toropainen, Tuomo Fonsén. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 57–77.
- Ross, Kristiina 2019b.** Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 57–68. <https://doi.org/10.54013/kk735a5>

- Ross, Kristiina 2022a.** German pastors creating Estonian rhyming poetics in the seventeenth and eighteenth centuries. – Networks, Poetics and Multilingual Society in the Early modern Baltic Sea Region. Koost Tuomas Lehtonen, Kati Kallio, Ilkka Leskelä. Brill. (Ilmumas.)
- Ross, Kristiina 2022b.** Keelemõtte avaldumisest laulutõlgetes: *see kuningas sest auvust, põrgukonn, armutaim ja hiirekõrvul viigipuud*. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA, lk 464–504. (Ilmumas.)
- Ross, Kristiina; Lohk, Ahti 2017.** Words, forms and phrases in Estonian folksongs and hymns. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, kd 67, lk 49–64. https://doi.org/10.7592/FEJF2017.67.ross_lohk
- Ross, Kristiina; Põltsam-Jürjo, Inna 2021.** Eesti keel XVII ja XVIII sajandi kiriku kirjalikus asjaajamises. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 621–643. <https://doi.org/10.54013/kk763a3>
- Saareste, Albert; Cederberg, Arno Rafael 1992.** Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Faksiimileväljaanne. Tartu: Tartu Ülikool.
- Soosaar, Sven-Erik 2006.** Mõne eesti keele kaubandusalase sõna päritolust areaalsel taustal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 138–147.
- Tafenau, Kai; Ross, Kristiina; Põldvee, Aivar (koost) 2022.** See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA. (Ilmumas.)
- Thompson, John B. 2001.** Préface. – Pierre Bourdieu, Language et pouvoir symbolique. Paris: Fayard, lk 7–51.
- TÜA I = Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. I. 1632–1798.** Koost Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982.
- Urmet, Jaak; Viiding, Kristi 2021.** Täiendust XVII sajandi Eesti luulele. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 843–864. <https://doi.org/10.54013/kk766a1>
- Vanags, Pēteris 2008.** Latvian texts in the 16th and 17th centuries. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim Kristiina Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, lk 173–197.

Kristiina Ross (snd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

The playground for Estonian in the early modern times

Keywords: language history, literary language, sublanguages

The article discusses the uses and opportunities of the Estonian language in the early modern times, focusing on the 17th and early 18th century. In the 18th century the Estonian territory was subjected to violent Christianisation by conquerors whose native language was German. The local elite was formed of native speakers of German (and in the 17th century, when the area was part of the Swedish Kingdom) also

of native speakers of Swedish. The bearers of the traditional Estonian culture fell into the lowest social stratum. For centuries following the Reformation the Estonian literary language was created and developed by non-native pastors who produced Estonian translations of catechisms, psalms and the Bible, all based on German patterns. Native Estonian was used in oral communication. This, however, lends the view of the Estonian language history based on the analysis of written texts a colonial nuance, preventing one from getting an adequate survey of the usage as a whole. The 17th century, which was the most significant time for the emergence of literary Estonian, has left us not a single record of any native Estonian translator who might have participated in the formation of the language. Such a view of Estonian leaves an impression of the language as a passive object shaped and moulded at will by the non-native authorities.

To capture a better idea of the actual polyfunctionality of the language, efforts should be made to include oral and semi-written registers in the language description, despite the scarcity of reliable and relevant information on the Estonian language. The article attempts to give a rough idea of early modern Estonian by moving along its sublanguages, whose existence can be inferred from written records of other languages as well as from the bits and pieces of information available on Estonian. Based on a list of sublanguages affected by the 17th-century reforms in Sweden (Loit 2012) and considering the specifics of the Estonian-speaking community, it is found that early modern Estonian can be assumed to have included sublanguages of their own for business, military matters, church, trade, poetry, correspondence and everyday communication, plus a (German-Estonian) mixed language. The contours of all those sublanguages need to be defined.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee